

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
«ԱՐՏԱՎԱԶԴ» ԱՆԱՎԱՐՏ ԴՐԱՄԱՅԻ ՇՈՒՐՋ*

ԵՎԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հովհ. Թումանյան, Մ. Խորենացի, առասպել, Արտաշես, Արտավազդ, Սաթենիկ, անավարտ դրամա, գրառումներ, դիպաշարային քարտեզ, նախանձ, տենչանք, հոգեբանական տիրույթ:

Նախաբան

Գեղարվեստական երկի ստեղծաբանական գործընթացի լիակատար ուսումնասիրությունը ենթադրում է դրա ինքնագրերի, հնարավոր տարբերակների, օգտագործված սկզբնաղբյուրների քննություն, ինչը թույլ է տալիս որոշակիորեն բացահայտել հեղինակի ստեղծագործական աշխատանոցն ու գեղարվեստական որոնումների ընթացքը: Այս տեսանկյունից ոչ սակավ հնարավորություն է ընձեռում Հովհաննես Թումանյանի թողած ձեռագիր ժառանգությունը, որի յուրաքանչյուր պատառիկ ստեղծագործ ոգու եզակի դրսևորում է:

ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարանում պահվում են բանաստեղծի «Արտավազդ» անավարտ դրամային վերաբերող սևագիր պատառիկներ, պատմագրական սկզբնաղբյուրների, կոմպոզիցիայի և սյուժետային շարժման վերաբերյալ մանրակտոր գրառումներ¹: Հիշյալ ձեռագրերի և «Արտավազդի»² առիթով Թումանյանի աշխատանոցում պահպանված այլ նյութերի հիման վրա կարելի է մոտավոր պատկերացում կազմել դրամայի մտահղացման, նրա հնարավոր դիպաշարի, գաղափարական հիմնադրությունների, կերպարների հոգեբանական զարգացումների մասին: Համեմատական քննության միջոցով

* Ներկայացվել է 15. II. 2023 թ., գրախոսվել է 25. II. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 23. III. 2023 թ.:

¹ Տե՛ս ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Հովհ. Թումանյանի ֆ., № 224:

² «Արտավազդ» դրամայի ստեղծագործական պատմությանն առաջին անգամ անդրադարձել է Արամ Ինճիկյանը՝ հրատարակելով մի պատառիկ, որը հետագայում զետեղվել է Հովհ. Թումանյանի «Երկերի լիակատար ժողովածուի» (այսուհետ՝ ԵԼԺ) 5-րդ հատորում (ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ. 1994, 532–537): Հատորի ծանոթագրողները նկատում են. «ԳԱԹ-ի Թումանյանի ֆոնդում Ինճիկյանի նշած համարի տակ և ֆոնդի մնացած նյութերում չհաջողվեց գտնել սույն պատառիկի ինքնագիրը, ուստի և տպագրվում է Ինճիկյանի գրքում մեջբերվածը» (տե՛ս ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ. 1994, հ. 5, 812): Անհասկանալի կերպով դրամայի ստեղծագործական լաբորատորիայի որոշ պատառիկներ սպրդել են ուսումնասիրողների աչքից, ինչի արդյունքում դուրս են մնացել հիշյալ հատորից. տպագրվել է միայն վերահիշյալ փոքրիկ հատվածը: «Արտավազդի» աշխատանքային ամբողջական տարբերակը տպագրվել է 2022 թ. լույս տեսած Հովհ. Թումանյանի ԵԼԺ 5-րդ լրամշակված հատորում:

ոչ միայն վերհանվել են Արտավազդի առասպելությունի տիպաբանական տարբերակման մի քանի էական բնութագրումներ, այլև առաջադրվել են Հովհ. Թումանյանի «Արտավազդ» դրամայի բովանդակային ենթաշերտերի բացահայտման հնարավոր վարկածներ:

Համադրական ու համեմատական մեթոդներով ուսումնասիրել ենք սկզբնաղբյուրների համանման դրվագները և ընդգծել տարբերակների առանձնահատկությունները՝ հրեթացա մատնանշելով ու մեկնաբանելով Թումանյանի գրառումներում ու նրա «Խորենացու» «Տենչայր Սաթենիկ» հատվածի առթիվ՝ հոգվածում առկա առանցքային բնութագրումները, Արտաշես-Արտավազդ ողբերգական հակասություն հենքը:

Հայոց բանահյուսության ու պատմագրության մեջ գործող առասպելությունի կերպարային փոփոխակները Թումանյանի անավարտ դրամայում առավելապես դիտարկելի են պատմական միջավայրի և ժամանակի հոգեբանական որոշակի տիրույթում: Արտավազդն Արտաշես-Սաթենիկ անհամատեղելի գոյակցության գեներտիկ կրողն է, որն իր բնությունը ու ճակատագրական տրվածքով դառնում է ծնողների, առավելապես՝ Արտաշեսի վշտի, ողբերգության ու անկման պատճառ:

«Արտավազդ» դրամայի ստեղծագործական-աշխատանքային պատմությունից

Բացահայտ իրողություն են Հովհ. Թումանյանի բացառիկ սերը համալսարհային դասական մշակույթի մեծագույն բանաստեղծ Շեքսպիրի³ նկատմամբ և առանձնակի հակումը դեպի գրականության դրամատիկական ձևը՝ դրամատուրգիան: «Շեքսպիրը միշտ մնում է իմ ամենասիրելի բանաստեղծը, խոստովանում է Թումանյանը Լեոյին գրած նամակում:— Թեև դրամա չեմ գրել դեռ, բայց դրաման բանաստեղծության մեջ իմ ամենասիրած ձևն է, ու ինձ թվում է, թե դրամատուրգի կոչումն ունիմ ես: Այս պատրանք է գուցե: Շեքսպիրն է ինձ այսպես կախարդել»⁴: Ամենայն Հայոց բանաստեղծի համար Շեքսպիրը մշտապես եղել է անգերազանցելի մեծություն, «վիթխարի հանճար», որի ողբերգությունները՝ «Արքա Լիր», «Համլետ», «Օթելլո», «մարդկային խորիմաստության և ֆանտազիայի ամենավսեմ ստեղծագործություններն են»⁵:

Թերևս Շեքսպիրի ողբերգությունների կախարդիչ ներգործությամբ է նախևառաջ պայմանավորվում այն հանգամանքը, որ Հովհ. Թումանյանի դրամատուրգիական առաջին փորձը պատմական դրամա⁶ էր: Ողբերգական

³ Դպրոցական տարիներին Թումանյանը, Թիֆլիսում գիտելով «Համլետը», մեծապես տպավորվել և ոգեշնչվել է նրանով: «Էդ գիշեր ինձ համար եղավ մի կախարդական գիշեր և գրեթե վճռական նշանակություն ունեցավ իմ ամբողջ գրական կյանքում, խոստովանում է բանաստեղծը:— Էդ գիշեր ես էնքան սիրեցի Համլետը և հետո էլ Շեքսպիրը, որ մի քանի դրամա գրեցի ու միշտ ոչնչացրի, որովհետև ... Շեքսպիրի գրածների նման չէին դուրս եկել» (Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1995, 255):

⁴ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1997, 345:

⁵ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1994, հ. 6, 54:

⁶ Մեկնելով Թումանյանի «Արտավազդ» դրամայի հոգեբանական-կենսագրական նախահիմքերը՝ Դ. Դեմիրճյանը հաստատում է, որ բանաստեղծը տեական ժամա-

իրադարձություններով հարուստ մեր պատմությունն էլ, ըստ Ա. Ինճիկյանի, «նրա առջև բաց է անում շեքսպիրյան ցնցող ողբերգությունների մի ամբողջ շարք»⁷, դիցապատմական հերոսների մի ամբողջ պատկերասրահ:

Պատահական չէ, որ բանաստեղծի ուշադրության կենտրոնում ստեղծագործական առաջին փորձերից իսկ հայտնվում է հոր կողմից նգովված, կիսապատմական-կիսաառասպելական Արտավազդի կերպարը, որի անվան շուրջ հյուսվում են մարդկային հարաբերությունների բազմաշերտ նրբերանգներ հոգին ու միտքն աղարտող կրքեր, սեր, ասելություն և մահ, գերմարդկային ուժ ու թուլություն, կեղծիք և մշտադուր գաղտնիքներ:

Թումանյանի վկայությամբ «Արտավազդը» մտահղացել է 1893 թվականին: 1894 թ. ապրիլի 17-ին Անուշավան Աբովյանին գրած նամակում հայտնում է, որ սկսել է խորանալ պատմանյութի ուսումնասիրության և երկի կառուցման սկզբունքների մշակման մեջ. «Մի քանի մեծ բաներ եմ սկսել: Մեկով («Արտավազդ Բ») շատ հետաքրքրվեցին մեր պատմագետ լիտերատուրները և առհասարակ գրականական շրջանը. շատ հավանեցին հիմնադրության ձևն ու եղանակը և խոստացան իրանց աջակցությունը, խորհուրդները, գրադարանները բաց անել իմ առջև»⁸: Նույն օրն Արսեն Դևյանին ուղղված նամակում գրում է. «Իմ «Արտավազդի» բանը լավ է երևում: Դու այժմ մի երկրում ես, որտեղ շատ բան կլինի մնացած հին ժամանակներից: Փո գիտեցած և լսած ժողովրդական երգերը կգրես ու կուղարկես ինձ... Անհասկանալի բառերը բացատրիր, մեկ էլ գրիր ինձ, թե այդտեղ մեկին մյուսի վրա սիրահարեցնելու համար ինչ միջոց են գործ դնում կամ ինչ ծաղիկ և ինչպես. հետո ասել տայու համար»⁹:

Ակներև է՝ բանաստեղծը միանգամայն լրջորեն է վերաբերվում գրելիք դրամային, ինչի մասին վկայում է նաև նույն թվականին «Հորիզոն» հանդեսում տպագրված «Խորենացու «Տենչայր Սաթենիկ» հատվածի առթիվ» հոդվածը: «1893 թ. մտածեցի մի բան հյուսել մեր աշխարհաչեն Արտաշես II-ի մեծ վշտերից և նրա մեծ որդու՝ նախանձոտ Արտավազդ II-ի կրքերից, — գրում է նա:— Այս նպատակի համար սկսեցի ուսումնասիրել Արտաշեսի ընտանեկան կյանքի առասպելախառն և փոթորկալի պատմությունը: Այդ պատմության մեջ ինձ պատահեցին մութ առասպելներ, խորհրդավոր ականարկություններ, երգերի հատվածներ, մի խուքով, պատմության հանելուկներ, որոնց բացատրությամբ միայն կարելի էր ժամանակն, իրերն ու իրողությունները ճիշտ հասկանալ»¹⁰:

նաև վերադառնում էր դրամատուրգիական ժանրին և հայտնում պետք է ողբերգություն գրի (այս և այլ մանրամասները տե՛ս Ի ն ճ ի կ յ ա ն. 1969, 532–537):

⁷ Ի ն ճ ի կ յ ա ն. 1969, 532:

⁸ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1997, 136:

⁹ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1997, 135:

¹⁰ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1994, հ. 6, 18: Բանաստեղծը, իբրև սկզբնաղբյուր ընդունելով Խորենացու Պատմությունը, կրկնում է այն փաստական շփոթը, որն առկա է Պատմահոր գրքում: Խորենացու կերտած Արտաշես Առաջինը շատ բաներով գիշում է իրականում հայոց պատմության մեջ մեծ անուն վաստակած Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես Առաջին Բարի թագավորին: Վերջինիս կատարած աշխարհաչեն գործունեությունը պատմիչը վերագրում է Պատմության մեջ հանդես եկող Արտաշես Երկրորդին: Արտավազդ Երկրորդն էլ իրականում Տիգրան Մեծի որդին է, քաղաքական ու ռազմական մեծ գործիչ, հոր արժանավոր հետնորդը (Արտավազդը

Հարցի շուրջ մասնակի դատողությունները կամ վարկածները, սակայն, չեն ձևավորում վերջնական մտահանգումներ, և գուցե առկախ մնացած այս և այլ հարցադրումներն են եղել նաև պատճառը, որ Արտաշեսի ու Արտավազի մասին դրամա գրելու մտահղացումը իրականացվել է ընդամենը մի քանի էջ ձեռագիր հատվածների շրջանակում, այն էլ՝ գուտ տեքստաբանական, աղբյուրագիտական աշխատանքի տեսքով: Կա նաև տեսակետ, ըստ որի՝ Թումանյանը դրաման ոչնչացրել է դեռևս անավարտ, սեագիր վիճակում: Բանաստեղծի դասընկերներից մանկավարժ, թարգմանիչ Վրեն Տաշրացին իր հուշերում գրում է, որ, երբ տարիներ անց Թումանյանին հարցրել են իր գրած դրամաների մասին, բանաստեղծը պատասխանել է. «Այրեցի իմ կալանավորվելուց առաջ ... Անչափ ափսոսացի»¹¹:

Փոքրածավալ պատառիկները բնականաբար քիչ բան են հուշում գրվելիք դրամայի գաղափարական-փիլիսոփայական հղումների, կոմպոզիցիոն, գեղարվեստական տարրերի մասին, սակայն պատմական և բանահյուսական նյութերի քննաբանությունն արդյունքում որոշակիորեն ուրվագծվում է Թումանյանի ստեղծագործական մտադրությամբ, արտացոլվում նրա մտահղացումները հայ ժողովրդի պատմության ողբերգական իրադարձությունների, հայրերի ու իշխանություն տենչացող երախտամոռ որդիների աշխարհակործան հակասությունների վերաբերյալ:

Արտավազի առասպելի տարբերակների շուրջ

Անշուշտ, անավարտ դրամայի մասին խոսելուց առաջ նպատակահարմար է փոքր-ինչ անդրադառնալ նրա նախահիմքը հանդիսացող առասպելի շուրջ հայտնի տարակարծություններին: Վաղ միջնադարից ավանդված առասպելը՝ իբրև թափառիկ սյուժե, տարածված է բազմաթիվ ժողովուրդների բանահյուսությունների ու գրականության մեջ¹² և գործում է բովանդակային մի քանի փոփոխակներով: Առասպելի հիմքում ընկած է քարայրում անժամանակ փակված, չղթյալված հերոսի պատումը, որը լի է տաղնապի, վախի, հույսի զգացումներով, սպասման չավարտվող տաղնապներով: Հայկական առասպելաբանության մեջ առկա են բանաված հերոսի վերաբերյալ ծայրահեղորեն տարբեր երկու հայեցակետեր՝ ավանդված խորենացու և Եզնիկի կողմից: Եզնիկի տարբերակում¹³ Արտավազը բարի, փրկարար հերոս է. այս առասպելությունի

նաև գրել է թատերախաղեր, ճառեր): Այսպիսով, Արտաշես Երկրորդի և Արտավազ Երկրորդի կերպարներում ակնհայտ շփոթ կա, ուր միահյուսվել են պատմությունն ու միֆոլոգիան:

¹¹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. 2019, 293:

¹² Հ. Հովհաննիսյանը «Հնագույն դրաման Հայաստանում» աշխատության մեջ գրում է. «Բալկաններից մինչև Իրանական բարձրավանդակ (Սաբալան, Դեբալանդ), մինչև Կովկաս (Աբուլ լեռ), Այրարատյան աշխարհ և դեպի Հյուսիս՝ Ազովի ծով, ամենուրեք կա շղթայվածի լեռ ու ավանդության մի տարբերակ: Եվ այնուամենայնիվ արխեստիպն այնքան է կապված հայ բնաշխարհին, որ եթե ուզենք արմատախիլ անել, լեռ ու հող տակնուվրա կլինի» (Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. 2010, 86):

¹³ Գր. Խալաթյանը նկատում է, որ Եզնիկ Կողբացու մոտ հանդիպող բարի Արտավազը հանդես է գալիս իբրև դյուցազն, որին կապել են չար վիշապները. հայերն անհամբեր սպասում են, որ մի օր գերված Արտավազը պիտի ազատվի ու

նախահիմքում գրականագետ Թ. Ավդալբեգյանը տեսնում է լույսի ու արևի աստված Միհրի արքեպիսկոպոսի, որը գրեթե նույնանուն է պարսից Միթրայի հետ: Գրականագետը համոզված է հայոց մեջ ևս իշխել է այն հավատալիքը, թե տիեզերական օրհասի պահին հարություն ուժերի դեմ կռիվ մղելու է բարության աստված Միհրը (նույն գաղափարը կապվում է Միթրայի հետ): «Աշխարհի կատարածին բարի ոգու վերջին ելույթի մասին այս հավատալիքը տեսնում ենք Հին հայոց մեր առասպելի—Արտավազդի առասպելի մեջ,— գրում է Թ. Ավդալբեգյանը,— որը յուր հնագույն կերպարանքով ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Միթրայի հավատալիքի արտահայտության մի նոր փոփոխակ հայ միջավայրում»¹⁴: Այս տեսանկյունից էլ ելնելով Ավդալբեգյանն Արտավազդի առասպելն ազատագրում է պատմականացման միտումից, թղթափում նրան ճշգրիտ պատմականություն վերագրելու փորձերը և հանգում այն տեսակետին, թե որևէ անվան հետ կապված դիցաբանական գրույց շատ ավելի հին է լինում, քան անունը կրող պատմական անձերը:

Մ. Արեղյանի տեսակետը զարգանում է պատմական ու մեկնաբանական այլ հիմունքով: «Պատմականորեն դա Մեծն Տիգրանի որդի Արտավազդն է, մարերի (=վիշապազների) թշնամին, որին Անտոնիոսը՝ մարերի հետ դաշնակցած՝ խաբեություն բռնում, շղթայում ու տանում է Եգիպտոս,— գրում է Արեղյանը:— Երևի, իր ժամանակին սպասել են, որ նա գերությունից ազատվի և վերստին տիրի Հայոց աշխարհին. բայց այս ակնկալությունը չի կատարվել»¹⁵: Արտավազդի բնավորության երկփեղկումը, նրա բինար բնույթը ևս Արեղյանը չարունակում է մեկնաբանել առասպելություն ոչ օրինաչափ զարգացումներով. «Այնուհետև կապված Արտավազդի այս պատմական գրույցը չփոփոխել է Հրուդենի ձեռով շղթայված Աժդահակի»¹⁶ առասպելի հետ, որ շատ հին ժամանակներում իրանացիներից փոխադրված է եղել հրաբխային Մասիս լեռան վրա, և Աժդահակ անվան տեղ անցել է Արտավազդ անունը: Զրույցի այս զարգացման հետևանքով Մասիսի մեջ կապված չար ոգու առասպելն ազդել է Արտավազդի պատմական գրույցի վրա: Ուստի Արտավազդը Վիպասանքի մեջ եթե մի կողմից՝ հանդիսանում է իբրև վիշապների-մարերի դեմ

փրկի աշխարհը: Ըստ ինտերմիդիանցի Արտավազդի առասպելը կարող է «արձագանքը լինել իրանական այն գրույցների, որոնց հերոսն էր Հայաստանի Նպատ լեռան մոտ Անահիտ աստվածուհուն պաշտոն մատուցանող Ashavazdao — Արտավազդը» (Халатянц. 1896, 316):

Ֆրանսիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին Արտավազդի առասպելի այս հատվածը նմանեցնում է չվեյցարական մի առասպելի. «Սա Շվեյցարիայի պառավների մոտ տարածված առասպել է, ըստ որի Սուրբ Բերնարդը բռնվել է դևերից և շղթայվել Քյեռլո վանքի շրջակա լեռներից մեկում: Ըստ այս առասպելի՝ կա մի սովորություն. երկրի դարբինները ամեն երկուշաբթի աշխատանքն սկսելուց առաջ մուրճով երեք անգամ հարվածում են սային, որ դեի շղթաներն ամրանան, և նա չկարողանա ազատվել» (տե՛ս Դ ո լ ու խ ա ն յ ա ն. 2008, 133):

¹⁴ Աւդալբէգեան. 1929, 54:

¹⁵ Արեղյան. 1966, 147:

¹⁶ Աժդահակը պարսից առասպելական կերպար է՝ երեքգլխանի, երեք բերանով և վեց աչքով ամպրոպային վիշապ, որին իբր ստեղծել է չար ոգին՝ մարդկային ցեղը ոչնչացնելու համար: Հրուդենը դարբին Կավեի օգնությամբ հաղթել է Աժդահակին և գամել Դեմավենդ սարին, որտեղ մնալու է մինչև աշխարհի վերջը:

կռվող քաջ արքայորդի, որին, ըստ Եզնիկի, կապում են վիշապները, մյուս կողմից՝ նա ունի չար ու նախանձոտ բնավորություն¹⁷, և նրան կապում են քաջքերը»¹⁸:

Հոդվածի համաբնագրում կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում Խորենացու¹⁹ Պատմության մեջ հանդես եկող Արտավազը, ով, ըստ պատմահոր, դիվային, չար ու նախանձ է, և որին Մասիսի այրերից մեկում չղթայել են քաջքերը: Նա չների օգնությամբ, որոնք կրծելով պիտի արձակեին չղթաները, փորձում է դուրս գալ անձավից և կործանել աշխարհը: Արտավազի մասին զրույցները Պատմահայրը փորձում է խորահայաց քննության ենթարկել՝ բացելով ամենախորհրդավոր շերտերը: Գողթան երգիչները պատմում են, որ «վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտավազը, և դե փոխանակ եղին»²⁰: Խորենացին շտապում է հավելել, որ այս զրույցը պատմական հիմքից զուրկ է, երևակայության առթած դրվագ, մեկնություն: Արդեն ձևավորվում է մի կանխադրույթ, ըստ որի՝ առասպելի հերոսը սովորական մեկը չէ, նա մարդու և քաջքի, դիվային ու չար ուժի ծնունդ է, միություն ու հարության խորհրդանիշ: Գիտակցության լույսը ուղղվում է դեպի հերոսի դիվային ծագումնաբանությունը, որը հետո շարժման մեջ պիտի դնի Արտավազի վարքագիծը, ներքին-հոգեբանական էներգիան: Պատմիչը տալիս է Արտավազի ծննդյան ու մահվան առեղծվածների իր մեկնաբանությունը, պատմաքննական իր տեսակետը. պատմական հիշողությամբ ամրագրված հայոց և մարաց ռազմական ու արքունական փոխհարաբերությունների համատեքստում է գործում նրա հերոսը: «Ի չափ հասեալ Արտավազայ որդւոյ Արտաշիսի եղև այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ»²¹, – բնութագրում է Խորենացին:

Հենց այս անձնահաճ ու քաջ մարդու տեսակն է հետաքրքրել Հովհ. Թումանյանին: «Արտավազը» անավարտ դրամային վերաբերող ձեռագիր նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բանաստեղծն իր ապագա դրամայի հիմքում դնելու էր Պատմահոր ներկայացրած առասպելույթի տարբերակը: Ավելորդ չենք համարում հակիրճ ներկայացնել Արտավազի կերպարի զարգացման չղթան Խորենացու երկում, որի ֆաբուլան խախտված է, ավելին, առասպելի պատումային հատվածները սփռված են նրա Պատմության առաջին և երկրորդ գրքերի տարբեր գլուխներում:

¹⁷ Գր. Խլաթեցու հաղորդած տարբերակի համաձայն՝ չարի խորհրդանիշ Արտավազի փոխարեն հանդես է գալիս որդին՝ խելագար Շիդարը: Երբ հայոց թագավոր Արտավազը մեռնում է և խելագարության պատճառով գահը չի տալիս որդուն, խռովություններ են լինում երկրում: Մի օր Շիդարը հեծելազորի ուղեկցությամբ դուրս է գալիս զբոսանքի՝ իրեն թագավոր հայտարարելով: Կամրջով անցնելիս դիվահարվում է և ընկնում գետը, անհետանում: Լուր է տարածվում, թե աստվածներն են Շիդարին հափշտակել և չղթայակապ պահում են Մեծ Մասիսի մեջ (տե՛ս Հ ա Ր Ո Ւ Թ - յ ու ն յ ա ն. 2000, 448):

¹⁸ Ա բ ե Ղ յ ա ն. 1966, 147:

¹⁹ Խորենացու տարբերակին են հարում Վանական վարդապետի, Կիրակոսի և Գր. Անավարդեցու հաղորդած տարբերակները (տե՛ս Հ ա Ր Ո Ւ Թ յ ու ն յ ա ն. 2000, 447–425):

²⁰ Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. 1981, 232:

²¹ Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. 1981, 214:

Առաջին անդրադարձին հանդիպում ենք I գրքի I գլխում. «...Տենչայ Սաթենիկ տիկին տենչանա՝ զարտախուրտ խաւարտ և զտից խաւարծի ի բարձիցն Ագաւանայ»²²: Ինտրիգն ակնհայտ է, բայց խորենացին որևէ մեկնաբանություն այս առնչությամբ չի տալիս: Ավելի ուշ գրում է. «Սա առաջին եղեալ ի կանանցն Արտաշիսի՝ ծնանի նմա զԱրտաւազդ ...» (II, Ծ, 214): Այնուհետև. «... Վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, և դե փոխանակ եղին» (II, ԿԱ, 232): Արդեն նշեցինք, որ խորենացին այս գրույցը համարում է երևակայության արդյունք. Արտավազդի դիվային էությունը փորձում է մեկնել մոլորությունը ապրելու սխալ ընտրությունը:

«... Եվ իբր տրփանք Սաթինկան ընդ Վիշապագունսն՝ առասպելաբար, այս ինքն ընդ զարմս Ածղահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց» (II, ԽԹ, 208): Պատմահայրը դարձյալ հիշատակում է Գողթան երգիչների այն գրույցը, թե իբր Սաթենիկը սիրահարված էր Ածղահակի սերնդի ներկայացուցչին: Հանգուցային բառը իբր-ն է. սա նշանակում է, որ խորենացին արժանահավատ չի համարում այս վարկածը:

«Ի չափ հասեալ Արտաւազդայ որդւոյ Արտաշիսի՝ եղև այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ. և նախանձ բերելով ընդ ծերանւոյն Արգամայ՝ հրապուրեաց զհայր իւր ցասնուլ Արգամայ, որպէս թէ թագաւորել ի վերայ ամենայնի խորհիցի» (III, ԾԱ, 214): Քաղաքական ասպարեզում հայտնվում է նախանձ ու փառասեր արքայորդին. տրամաբանական զարգացումը ենթադրում է՝ Արտավազդ-Արգամայի հակասությունը պիտի առարկայական դառնա: Առիթը չի ուշանում: Արգամայն, ի պատիվ Արտաշեսի, խնջույք է կազմակերպում. «Ճաշ ասեն գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի, եվ խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց» (I, Լ, 100): Ուշագրավ է, որ այս մասին կարդում ենք Պատմության I գրքում, իսկ տրամաբանական շարունակությունը զարգանում է II գրքի ԾԱ գլխում. «... Երթալով Արտաշիսի ի ճաշ Արգամայ կասկած իմն անկեալ, իբր թէ դաւել զարքայն խորհիցին՝ յարուցանեն որդիքն արքային ապշուպ, և անդէն իսկ ի հացին քարշեն զալիսն Արգամայ ... և զապարանսն Արգամայ այրել... Այսմ ոչ կարացեալ համբերել որդւոցն Արգամայ՝ ընդդիմանան նմա պատերազմաւ. բայց յաղթեալ արքայորդւոյն՝ սատակէ զամենայն ծնունդս Արգամայ հանդերձ հարբն ... Այս Արգամ է, որ յառասպելին Արգաւանն անուանի, և ա՛յս պատճառ պատերազմին ընդ Արտաւազդայ» (III, ԾԱ, 214, 216):

Վիշապագուն Ածղահակի զարմից սերված Արգամանի և նրա սերնդի դեմ վարած պատերազմն Արտավազդը մեկնաբանում է կռիվ հոր՝ Արտաշեսի իշխանական գահը խլել փորձող, տիրադավ մեկի դեմ: «Այս նշանակում է, որ Արգամանի ու սրա սերնդի դեմ վարած կռիվը բառացի վիշապամարտություն է,– գրում է Թ. Ավդալբեգյանը:– Կռիվ հետևանքով ոչ միայն սպանվում է վիշապագունների հայր Արգամանն, այլև բնաջնջվում է վիշապագունների սերունդը»²³: Արգամանի նկատմամբ ատելության հիմքը մեկնաբանվում է նաև արդեն հայտնի ենթադրությամբ, որ հավանական են համարում ուսումնասիր-

²² Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1981, 100: Այսուհետև տեքստում կնշվեն «Հայոց պատմություն» աշխատությունից բերվող հատվածների մասերը, գլուխները, էջերը:

²³ Ա Լ Դ Ա Լ Բ Է Կ Ե Ն. 1929, 63:

րողները (Մկ. Էմին, Ք. Պատկանյան, Գ. Խալաթյան և ուրիշներ)։ Մուրացյան Արգավանը սիրային գաղտնի կապեր ուներ Արտավազի մոր՝ Սաթենիկի հետ և դավ է նյութում Արտաշեսի դեմ, ինչն էլ Արտավազին մղում է վրեժխնդրության։

Սպանելով Մուրացյան Արգամին ու նրա որդիներին, այնուհետև դավեր լարելով Սմբատ Բագրատունու դեմ՝ Արտավազը ձեռք է բերում թե՛ իշխանություն, թե՛ ունեցվածք։ Պատմության տարբեր դրվագներում Արտավազը հանդես է բերում հակասական վարքագիծ ու բնավորություն։ զորեղ է, անհրաժեշտության պահին պայքարում է հանուն հայրենիքի, Տիրան եղբոր հետ փրկում է Կովկասում բանտարկված Զարեհ եղբորը, մյուս կողմից՝ նույն Տիրանի հետ սպանում է Մաթան եղբորը՝ լսելով նրա նյութած դավի մասին։ Հոր մահից հետո իրեն զգալով լիակատար գահակալ՝ Արտավազը հալածում է եղբայրներին դեպի Ագիտհովիտ ու Առբերանի գավառները, իր մոտ պահում միայն Տիրանին, քանի որ գավակ չունեն։

«Արտավազը» դրամայի թումանյանական լաբորատորիան

Դրամային վերաբերող ինքնագրերում²⁴ Թումանյանը Խորենացու գրառած առասպելի դիպաշարային մանրամասները, կերպարային զարգացումները վերաշարադրում է ներքին որոշակի բաժանումներով, որոնցում հաճախ նկատելի են բովանդակային կրկնություններ։ Հստակ է դրամայի վերնագիրը՝ «Արտավազը», որին փակագծերում հաջորդում է նախանձ բառը՝ դառնալով բանաստեղծի մտադրույթի որոշակիորեն նշանակիր միավոր։ Այնուհետև դրվագ առ դրվագ բանաստեղծը շարադրում է Արտաշես-Սմբատ-Արգավան-Սաթենիկ-Արտավազ հերոսների մասնակցությամբ ու նրանց շուրջ ծավալվող գործողությունների շղթան։ Հիմք ընդունելով Թումանյանի արխիվային գրառումները՝ կազմենք բովանդակային հնարավոր զարգացումների աշխատանքային քարտեզը, որը կարող էր ունենալ «Արտավազը» դրաման։

Դրվագ առաջին, որ կարելի է անվանել «Արտաշես»

Նստելով գահին՝ Արտաշեսը երախտագիտորեն վարձատրում է Արգամին ու Սմբատին, ամուսնանում Սաթենիկի հետ, ապա սկսում Հայոց աշխարհը շենացնելու և բարեկարգելու մեծածավալ գործունեությունը։ Մեծ էր Արտաշես արքան իբրև պետության շինարար, սակայն մարդկային հոգին ավելի գաղտնիքներ ունի, քան ասվում է այդ մասին։ Մաշվում էր Արտաշեսի սիրտը կնոջ անհավատարմությունից։ Ստեղծվում է հոգեբանական դրամա, ինչից օգտվում է Արտավազը։ Արտաշեսը օրեցօր ավելի է խճճվում կասկածների որոգայթում։ Հար լեզուները նրան հավատացնում են, թե Արգամը նպատակ ունի թագը հափշտակելու. արքան հրաման է տալիս բնաջնջելու Աժդահակի սերունդը։ Իր դեմ ապստամբությունը կանխելու համար Արտաշեսը կռվի դաշտ է ուղարկում Սմբատին և հաջողությունների համար վարձատրում նրան։ Արտավազը, լցված նախանձով ու ատելությամբ, ուզում է սպանել Սմբատին։ Արտաշեսը վշտանում է ու խռովվում։ Եղբայրների միջև գժտություն է ընկնում։ Արտաշեսը թևակոտոր է Մաթան որդու սպանությամբ. նա Տրայանոսի մոտ չարախոսել էր Արտավազին և Տիրանին, և վերջիններս որսի ժամանակ

²⁴ ԳԱԹ, Հովհ. Թումանյանի ֆ., № 224:

սպանում են նրան: Արտաշեսը մահանում է՝ չրթունքներին վերջին երգը. «—Մի տայր ինձ զծուխն ծխանի ...»²⁵:

Ձախածո հատվածին հաջորդում են նախարարական տոհմերի անունները և պաշտոնները:

Դրվագ երկրորդ, որի կենտրոնում Սաթենիկն է

Սաթենիկ թագուհի (տիկնաց տիկին)՝ դուստր ալանաց արքայի՝ 20 տարեկան որդու մայր, սաստիկ տենչանքով վառվում է դեպի Մարաց նահապետ Արգավանը, որին Արտաշեսն այնքան պատիվներով մեծարել էր: Սիրով տանջվում է տիկին Սաթենիկը, որով և առիթ է տալիս Արգավանի մահվան. սրանից օգտվում է փառասեր Արտավազդը, ով նախանձում էր Արգամին:

Հաջորդում են միջանկյալ պատմություններ: Թումանյանն առանձնացնում է Սմբատի և Արգավանի կերպարները. սկզբնաղբյուրից քաղված գրառումները կարևորվելու էին Արտավազդի հոգեբանությունն ու մարդկային նկարագիրը դրամայում բացահայտելու տեսանկյունից:

Սմբատ

Սմբատը փրկում է մանուկ Արտաշեսին և որոշ ժամանակ անց վերադարձնում արքունիք՝ հոր գահին: Բացառիկ նվիրվածության համար Արտաշեսը Սմբատին արժանացնում է մեծ պարգևների ու իշխանություն: Սմբատի խորհրդով Արտաշեսը կնություն է առնում Սաթենիկին: Արտավազդը նախանձելով ուզում է սպանել Սմբատին, և հայրը իմանալով՝ սաստիկ խռովվում է: Սմբատը կամովին հեռանում է Ասորեստան և հայոց զորքերի իշխանությունը թողնում Արտավազդին: Սմբատը մահանում է մինչև Արտաշեսի վախճանը:

Արգավան

Արտաշեսը Երվանդի դեմ պատերազմելիս իրեն աջակցելու համար Մուրացյան Արգավանին պարգևում է երկրորդական գահը, «պսակ յակնթակապ, և գինդ յերկոսին ականջսն, կարմիր զգեստ միոյ ոտինն. տարգալ ունել ոսկի և պատառաքաղ, և ոսկեղինօք ըմպել նուազօք» (II, ԽԷ, 206): Արտավազդը նախանձելով՝ հորը տրամադրում Արգամի դեմ համոզելով, թե նա կամենում է գահն իրենից առնել և թագավորել Հայոց աշխարհում: Սաթենիկի տենչանքը դեպի Արգավանը դառնում է պատճառ վերջինիս դժբախտության. ընկնում է արքայի աչքից, զրկվում երկրորդական պատվից, ճաշի ժամանակ ամբաստանվում և մահվան դատապարտվում:

Դրվագ երրորդ. Արտավազդ

Արգամի նկատմամբ ունեցած մոր տենչանքը դառնում է պատրվակ նրանից երկրորդական պատիվը վերցնելու: Ճաշի ժամանակ վիշապազուհիների ապարանքում, համոզելով իբրև թե դավ, որոգայթ է լարված թագավորի դեմ, եղբայրներին դրդում է հարձակման. սպանում են Արգամին և նրա որդիներին: Սմբատը հաղթանակով վերադառնում է Պարսկաստանից, Արտաշեսը նրան է նվիրում Գողթանի հասույթը. Արտավազդը նախանձից ուզում է սպանել Սմբատին, սակայն դավադրությունը բացահայտվում է. կռիվ է ծագում որդու և հոր միջև:

Վերջին պատումն այն փոքրիկ հատվածն է, որ հասել է մեզ իբրև «Արտավազդ» դրամայի մշակված հատված: Արտավազդը նախանձում է հոր թաղ-

²⁵ ԳԱԹ, Հովհ. Թումանյանի ֆ., № 224:

ման փառավորությունը և վշտացած տանջվում: Սյունազարդ պալատում գիշերով հոր ուրվականը երևում է հայրադավ որդուն և հարցնում, թե ինչու է իրեն ծնած հորը նախանձում (Արտաշեսը հոետորական այս հարցադրմամբ, թերևս, ակնարկում է Արտավազդի վիշապագուն լինելը): Ուրվականի հայտնությունից, ապա արքայի անեծքից խելագարված Արտավազդը վաղ առավոտյան գնում է որսի: Թումանյանական անավարտ դրաման ավարտվում է բացառիկ գեղեցկության հատվածով. «Չար, չեն հանդուրժիլ քեզ ազատ Մասիսի քաղերը, և երբ որսի կերթաս դեպի սարերն ազատ Մասսյաց, քեզ կբռնեն քաղերը, կձգեն մութ և անլույս վիհը, որ էլ լույս չտեսնես: Հոր անեծքին կայծակներն ու դժոխքը ուղեկից են:— Հարազատներիդ արյունն ու արտասուքը բաց են արել կործանման վիհը քեզ համար»²⁶:

Դրամայի հոգեբանական հնարավոր զարգացումների քննության փորձ (վարկած)

Թվում է վերը մոտավոր շարադրված դրվագների գեղարվեստական կերտումով պետք է հյուսվեր «Արտավազդ» պատմական դրաման: Սակայն բանաստեղծն այդպես էլ ձեռագիր հավաքած նյութը բաղձալի ավարտի չի հասցնում: Պատճառները կարող են տարբեր լինել, սակայն ենթադրելի է, որ Թումանյանին չի հաջողվել մինչև վերջ բացահայտել հայոց պատմության այդ ժամանակահատվածի շատ «հանելուկներ», որոնց բացատրությամբ է, ըստ բանաստեղծի, հնարավոր «ժամանակն, իրերն ու իրողությունները ճիշտ հասկանալ»²⁷: Եվ խոսքը վերաբերում է ոչ այնքան ազգային-քաղաքական-պատմական անցուղարձերի, որքան ժամանակի մարդու հոգեբանության ու կենսափիլիսոփայության, բարոյական կերտվածքի ուսումնասիրմանը. խնդիր, որ մշտապես արծարծվել է Թումանյանի գրեթե բոլոր ստեղծագործություններում: «Խորենացու «Տենչայր Սաթենիկ» հատվածի առթիվ» հոդվածում հանելուկներից ամենաազդեակն ու խորհրդավորը Թումանյանը համարում է «Տենչայր տիկին Սաթենիկ» հայտնի հատվածը, որի հանգուցալուծմամբ է, ըստ նրա, հնարավոր «մտնել Արտաշեսի պալատը»: Որոշ բանագետների մեկնություններն անհամոզիչ են լինում բանաստեղծին: Նա երկրորդում է Խորենացուն՝ նշելով, թե Սաթենիկի տենչանքը նկարագրող հատվածը՝ իբրև թե սիրահարված Սաթենիկը տենչում էր ձեռք բերել Արգամի բարձերից «արտախուր խավարտ և տից խավարծի», այսինքն՝ նրա սերը, պատմական իրողություն չէ, այլ Գողթան երգիչների, ժողովրդի հնարածը, ուստի «Սաթենիկի տենչանքի վրա պետք է նայել ոչ իբրև մի անհատի ցանկություն, այլ մի ժողովրդի, որ առասպելի մեջ արտահայտել և դրել է անհատի սրտում»²⁸: Թումանյանի մինչ օրս չմեկնաբանված այս տեսակետը վերջավորվում է առավել ուշագրավ մի ենթադրությամբ: «Ներկա դեպքում, — գրում է Թումանյանը, — երգի կտորը կարող էր ակնարկել և մի ուրիշ սովորություն, որովհետև առասպելը միայն ասում է, թե Սաթենիկը տենչում էր Արգավանի բարձերի ծաղիկներին, իսկ այդ ծաղիկների բարձերի մեջ դնելու մասին լուր է: ո՞վ էր դրել այդ ծաղիկները՝ չի պատասխանում: Հին մեծերն ու իշխաններն ունեին իշխա-

²⁶ ԳԱԹ, Հովհ. Թումանյանի ֆ., № 224:

²⁷ Թումանյան. 1994, հ. 6, 18:

²⁸ Թումանյան. 1994, հ. 6, 20:

նական բարձեր: Այդ բարձերը նրանց մեծությունն աստիճանն ու հարգն էին որոշում և իրանց այս բարձը նշանակությունը համարվում էին սրբազան, որոնք և պետք է ժամանակի օրհնությունը ու կախարդանքներով կրոնի տեսակետից ապահովված ու զորացած լինեին»²⁹: Այսպիսով կախարդանքներով հայտնի մարաց նահապետ Արգավանը իր իշխանական մեծության աստիճանն ու հարգը որոշող սրբազան բարձերի մեջ կարող էր ունենալ ծաղիկներ՝ խորհրդավոր, գանազան զորություններով օրհնված, որոնք պահպանում էին իշխանի «զգացմունքների ու հատկությունների գաղտնիքները, և նրանց գողանալը նույն էր, թե գողանալ նրանց զորությունը» (ընդգծումը մերն է – Ե. Մ.)³⁰:

Թումանյանի յուրովսան մեկնաբանությունը գեղարվեստական մարմնավորում ստանալու դեպքում հաստատապես կառավարողեր ոչ միայն բովանդակային նոր զարգացումներ, այլև մարդկային էության ու հոգեբանության բացատրիկ տիպեր, որոնք կհարաբերվեին կյանքի ընդգրկման բազմակողմանի շերտերով և կունենային շեքսպիրյան կերպարների լիարժեքություն: Թումանյանի վերոհիշյալ միտքը թույլ է տալիս մեզ ևս վերապահություն մոտենալու առաջին հայացքից ակնհայտ թվացող և մեծապես շրջանառվող վարկածին³¹, ըստ որի՝ Սաթենիկի տենչանքն (Արգավանի բարձերից ձեռք բերելու «արտախուր խավարտ և տից խավարծին») սիրահարված կնոջ ձգտում է, որի նպատակն է խորհրդավոր բույսերի միջոցով ներագրել ցանկալի տղամարդու վրա, հմայել կամ գրավել նրա սերն ու ուշադրությունը: Ընդգծենք հանգուցային բառը՝ «տենչանք», որն ակադեմիական բառարանում բացատրվում է երկու իմաստով՝ ա. մեծ ցանկություն, փափագ, բաղձանք, իղձ, բ. տարփանք, կիրք: Մեր կարծիքով Սաթենիկի տենչանքն առավել խոր ենթաշերտ ունի, քան արտաքուստ հավանական թվացող կանացի կիրքը: Այանների արքայադուստր, ապա հայոց թագուհի Սաթենիկի բուռն ցանկությունը, ձգտումը ուղղված են դեպի «արտախուր խավարտ և տից խավարծին», որոնք ձեռք բերելու պարագայում թագուհին կարող է (գուցեև դյուրեական ծիսաարարողությունը) իրագործել հեռահար որոշ նպատակներ, նաև հասնել հայոց արքունիքում երկրորդը համարվող Արգավանի իշխանափրկության: Առաջին նվազ թյուր ու անհիմն թվացող այս ենթադրությունն ունի գոյություն որոշ հիմքեր. փառափրական մեծ նկրտումներ ունեցող Արտավազդի և Արտաշեսի ակնհայտ հակասությունները, վերջինիս՝ Արգավանի նկատմամբ տածած հարգանքն ու մեծարումը օտարածին հայոց թագուհուն կարող էին մտավախություններ չեն անդրանիկ որդու ապագայի նկատմամբ: Առհասարակ, հայ գրականության մեջ եզակի չեն պատումները՝ օտար կնոջից ծնված որդիների, որոնք մեծանում են ինքնահաճ ու փառասեր և ձգտում իշխանություն: Նպատակին հասնելու համար նրանց գաղտնի օգնում են մայրերը, ինչպես Կլեո-

²⁹ Թումանյան. 1994, 26:

³⁰ Թումանյան. 1994, 27:

³¹ Հավանական սյուժետային այլ վարկած է ենթադրում Գ. Սրվանձտյանը. «Արտավազդն պտուղն Սաթենիկան տարփանաց բարձիցն Արգավանա ...», այսինքն՝ Արտավազդը Սաթենիկի դավաճանության պտուղն է, որն ըմբոստանում է իրեն ծնունդ տված Արգավանի դեմ: Տեսակետի հիմքում Սրվանձտյանը դնում է «դե փոխանակ եղին» միտքը (Սրվանձտյան. 1978, 179):

պատրան՝ որդիներին՝ ծնված Տիգրան Մեծից, Իսմիլ խաթունը՝ Մսրա Մելիքին՝ ծնված Մեծ Մհերից:

Սաթենիկի տենչանքը գործողությունների պլանում չի երևում, քողարկված է, սակայն այն միանգամայն իրագործելի է ներքին հոգեբանական տիրույթում: Գողթան երգիչների զրույցները Սաթենիկի սիրահարվածության վերաբերմամբ հաստատում են բոլորովին այլ իրակություն. Սաթենիկը չի սիրում Արտաշեսին. նրանց ամուսնությունը քաղաքական գործարք է, իսկ երգերում ներկայացված հարսանեկան մանրամասները՝ ընդամենն արտաքին փայլ ու գեղեցկություն, որի հիմքում բացակայում է սերը: Միանգամայն հավանական է, որ հայոց թագուհու կարգավիճակ ձեռք բերած օտարուհին, ապրելով ամուսնու կողքին, գոյաբանական անհաշտվողականությամբ շարունակի կյանքի ընթացքը առաջնորդվելով սեփական կենսափոխակերպությամբ: Ակնհայտ է մի բան. Սաթենիկը, գուցե ինքնաբերաբար, կյանքի առաջին օրերից մայրական կաթի հետ Արտավազդին կարող էր փոխանցել գենետիկ շարունակյալ ցածրակարգ կիրքը հայոց թագավորի և, առհասարակ, չըջապատող մարդկանց նկատմամբ: Մայրական զգացմունքները կարող են դրսևորվել որոշակի օբյեկտների և գործընթացների հետ կոնկրետ հույզերի կապվածությամբ՝ արքունական ինտրիգներ, բարեպաշտ ու երախտագետ ամուսին, որդու փառատենչ ձգտումներ, դրանց իրականացման ճանապարհին ծառացած բազում խոչընդոտներ, արքունիքում երկրորդը համարվող Արգավան և այլն: Այս իրավիճակում Սաթենիկին կարող է առաջնորդել վախի հույզը, որ նաև «... պաշտպանական հակազդեցությունն է իրական կամ թվացյալ վտանգի հանդեպ: Վախը կազմակերպում է վարքը, որն ուղղված է վտանգի չեզոքացմանը»³²: Գուցե «արտախուր խավարտ և տից խավարծի» ձեռք բերելու տենչանքն Արգավանի գործությունը չեզոքացնելու և որդուն իշխանության բերելու միտում ուներ:

Այսպիսով որդին՝ Արտավազդը, ծննդյան օրից ընդունում է մոր ստեղծած հոգեբանական աուրան: Նա մեծանում է չար ու նախանձ, իշխանատենչ. դառնում է մոր պտերեզոն: Աստիճանաբար հիմք է դրվում ողբերգական զարգացումների: Մայր-որդի-արքա հարաբերությունների արտաքին շերտը լուսավորվում է ներաշխարհ թափանցումներով. թաքնված դժնդակ ատելությունն ու գահակալության կիրքը ձևավորում են հոգեբանական ու ֆիզիկական դավադրություն՝ Արտաշեսի անկման և Արտավազդի բարձին դրվելու գործընթացի: Վերը բերված դրվագների սյուժետային հոսքերը տարբեր լուծմունքներով պտտվում են արքայորդու շուրջ: Պատմությամբ փոխանցված կերպարներից յուրաքանչյուրը մեծ կամ փոքր չափով աղերսվում է նրա հետ. փոխհարաբերությունների կենտրոնում Արտավազդն է, ով գրեթե բոլոր դրվագներում դրսևորում է նույնատիպի վարքագիծ. նախանձ է, փառասեր, հավակնոտ, համառ:

Կարող ենք ընդհանրացնել՝ Թումանյանի դրամայի կենտրոնական հերոսը լինելու էր պատմական Արտավազդը, որի զգայական հայեցումների աշխարհը պարզունակ չէ: Թեև կերպարի բնութագրիչ հատկանիշը նախանձն է, սակայն նրա ներաշխարհային զարգացումները հաճախ են անակնկալի բերում իշխա-

³² <https://www.ysmubooks.am/uploads/>, Բժշկական հոգեբանություն, 89 (13. II. 2023):

նատենչություն, դաժանություն ու մարդատյացություն անըմբռնելի շրջապատում: Թե՛ օտարների, թե՛ հարազատների նկատմամբ չարություն ու նենգության դրսևորումները հիմք են դառնում հոր՝ Արտաշեսի ներքին ողբերգության ծավալմանը: Թուամանյանին մտահոգում է այդ տառապանքի ծանրությունը, որը հանգեցնում է որդեկործան անեծքի: Հայր-որդի կերպարային հակասությունն ամփոփում է մարդկային համարժեք տեսակներին հատուկ հոգեբանությունն ու աշխարհայեցությունը, կրքերն ու մտապատրանքները: Ավելին, տեղափոխվելով դրամատիկական գործողությունների դաշտ, այն է՝ քաղաքական, ազգային տիրույթ, հայր և որդի անտեսանելիորեն դառնում են փոխկործանման պատճառ:

Այսպիսով՝ Հովհ. Թուամանյանը կյանքի չի կոչում դրաման. ամենայն հավանականությամբ, ստեղծագործական որոնումների ճանապարհին նրան չեն բավարարում գորեղ ու համոզիչ փաստարկումները, որոնք պիտի բացեին պատմական մեծ ժամանակաշրջանի մարդկային փոքր հարաբերությունների խոր ենթաշերտերը, կրքերի ու հույզերի հոգեբանական նրբերանգները: Թուամանյանի հանճարը թույլ էր տալիս չգրել մի բան, որ «Շեքսպիրի գրածների նման»³³ չէր դուրս գալու:

Եզրակացություն

1. «Արտավազդ» պատմական դրամայի թեմատիկ և ժանրային ընտրությունը նախևառաջ պայմանավորված է եղել Շեքսպիրի նկատմամբ տաժած պաշտամունքով և 1890-ական թվականների պատմական ժամանակի ողբերգական իրադարձություններով:

2. Առասպելովի շրջանառվող տարբերակներից Թուամանյանը նախընտրել է խորենացու գրառածը՝ Արտավազդին առավելապես ներկայացնելով իբրև պատմական հերոս:

3. Թուամանյանը Սաթենիկի և Արգավանի շուրջ պտտվող սիրային պատմության վարկածները համարում է պատմական հիմքից զուրկ, թեև վերջնականապես չի ձևակերպում սեփական տեսակետը:

4. Ձեռագրերի քննությունը միանգամայն թույլ է տալիս կազմելու դրամայի ենթադրյալ սյուժետային զարգացումների շղթան:

5. Բանաստեղծի ուշադրության կենտրոնում Սաթենիկ-Արտաշես-Արտավազդ հարաբերություններն են և պատմական ու հոգեբանական այն հակասությունները, որոնք ընկած են հոր ու որդու առնչությունների հիմքում:

6. Դրաման մնացել է անավարտ (հիմնական մասով մնացել է աղբյուրագիտական աշխատանքի մակարդակում). ամենայն հավանականությամբ, Թուամանյանն այդպես էլ չի կարողացել մինչև վերջ բացել պատմության մութ անկյունները և հրաժարվել է արհեստական լուծումներ տալուց:

Եվա Մնացականյան – բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի թուամանյանագիտական խմբի ղեկավար, Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ մայրենիի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ: Գիտական հետազոտությունները՝ ժամանակակից Հայոց լեզու, Հայ գրականության պատմություն և քննադատություն, թուամանյանագիտություն: Հեղինակ է

³³ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1995, 255:

3 մենագրության, 3 ուսումնամեթոդական ձեռնարկների և ավելի քան 80 հոդվածի: MnacakanyanEva@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբեղյան Մ. 1966, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ՊԱ հրատ., 571 էջ:
 Աղալբեգեան. 1929, Միհրը հայոց մէջ, Վիեննա, Մխիթարյան տպ., 160 էջ:
 Դոլուխանյան Ա. 2008, Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 268 էջ:
 Թումանյան Հովհ. 1994, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, Երևան, ՀՀ ՊԱԱ «Գիտություն» հրատ., 831 էջ:
 Թումանյան Հովհ. 1994, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, Երևան, ՀՀ ՊԱԱ «Գիտություն» հրատ., 670 էջ:
 Թումանյան Հովհ. 1995, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, Երևան, ՀՀ ՊԱԱ «Գիտություն» հրատ., 718 էջ:
 Թումանյան Հովհ. 1997, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 9, Երևան, ՀՀ ՊԱԱ «Գիտություն» հրատ., 707 էջ:
 Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. 2019, հ. 1 (լրամշակված հրատարակություն), Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 624 էջ:
 Ինճիկյան Ա. 1969, Հովհաննես Թումանյան. կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ՊԱ հրատ., 596 էջ:
 Խորենացի Մ. 1981, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 588 էջ:
 ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Հովհ. Թումանյանի ֆ., № 224:
 Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 527 էջ:
 Հովհաննիսյան Հ. 2010, Հնագույն դրաման Հայաստանում, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 200 էջ:
 Սրվանձտյանց Գ. 1978, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ՊԱ հրատ., 410 էջ:
 Халатянц Г. 1896, Армянский эпосъ въ Истории Армении Моисея Хоренскаго. Опыт критики источниковъ, ч. 1–2. М., Типография Варвары Татцук, 347 с.
<https://www.ysmubooks.am/uploads/>

НАБЛЮДЕНИЯ О НЕОКОНЧЕННОЙ ДРАМЕ
 ОВ. ТУМАНЯНА «АРТАВАЗД»

ЕВА МНАЦАКАНЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Ов. Туманян, М. Хоренаци, легенда, Арташес, Артавазд, Сатеник, неоконченная драма, записи, мифологическая карта, зависть, возжелание, психологическая область.

На основе рукописей и других материалов, сохранившихся в архиве Туманяна, можно составить примерное представление о замысле драмы «Артавазд», ее возможном сюжете, идейных основах, психологических разра-

ботках автора, символах. Сравнительный анализ позволяет не только выделить некоторые существенные черты типологической дифференциации легенды об Артавазде, но и возможные гипотезы выявления контекстуальных подслоев драмы. Вопрос рассматривался с применением сопоставительного, историко-сравнительного, интерпретационного методов, с выявлением и анализом основы трагического конфликта между Арташесом и Артаваздом и ключевых черт, представленных в заметках Туманяна и в статье «Об одном разделе “Тенчаир Сатеник” Хоренаци».

Сопоставление последовательно сделанных замечаний писателя по поводу персонажей позволяет сделать вывод, что среди циркулирующих версий характера Артавазда, его мифологемы, устойчивости времени и хаоса, добра и зла, двойственности и, наконец, вечной борьбы между жизнью и смертью, Туманян предпочитает записанную версию М. Хоренаци. На страницах тетрадей и рабочих заметок, наряду с описанием типологической и характерной системы мифа, иногда отчетливо просматриваются отдельные наблюдения поэта, раскрывающие его точку зрения и мировоззренческие ориентиры для оценки событий.

Ева Мнацаканян – д. филол. н., руководитель туманяноведческой группы Института литературы им. М. Абегамяна НАН РА, доцент кафедры родного языка и методов его преподавания АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы: современный армянский язык, история армянской литературы и критика, туманяноведение. Автор 3 монографий, 3 учебно-методических пособий и более 80 статей. MnacakanyanEva@mail.ru

SOME OBSERVATIONS ON H. TUMANYAN'S UNFINISHED DRAMA “ARTAVAZD”

YEVA MNATSAKANYAN

Summary

Keywords: H. Tumanyan, M. Khorenatsi, legend, Artashes, Artavazd, Satenik, unfinished drama, notes, mythological map, envy, longing, psychological domain.

On the basis of the manuscripts and other materials preserved in the archives of Tumanyan, one can make a rough idea of the tendency of the drama “Artavazd”, of its possible plot, ideology, psychological developments of the author, and symbols. By means of a comparative examination, not only several essential characteristics of the typological differentiation of Artavazd myth are highlighted, but possible hypotheses for revealing the contextual sub-layers of H. Tumanyan’s “Artavazd” drama are also suggested. While studying the issue, we applied the comparative, historical-comparative, interpretive methods, pointing out and analyzing the basis of tragical conflict between Artashes and

Artavazd and the key features in Tumanyan's notes and in the article "On the section of "Tenchair Satenik" by Khorenatsi".

Comparison of the writer's successive remarks about the characters allows us to conclude that among the circulating versions of Artavazd's character, his mythologems, the stability of time and chaos, good and evil, duality, and finally, the eternal struggle between life and death, Tumanyan prefers the recorded version of M. Khorenatsi. On the pages of his notebooks and working notes along with the descriptions of the typological and characteristic system of the myth, sometimes certain observations of the poet are clearly visible, which reveal his standpoint and worldview references for assessing the events.

Yeva Mnatsakanyan – Doctor of Sciences in Philology, Head of Tumanyan Study Group at the Institute of Literature after M. Abeghyan of NAS RA, Associate Professor at the Chair of Native Language and Methods of its Teaching at the Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan. Scientific interests: contemporary Armenian language, history of Armenian literature and criticism, Tumanyan studies. Author of 3 monographs, 3 methodological textbooks, and more than 80 articles. MnacakanyanEva@mail.ru